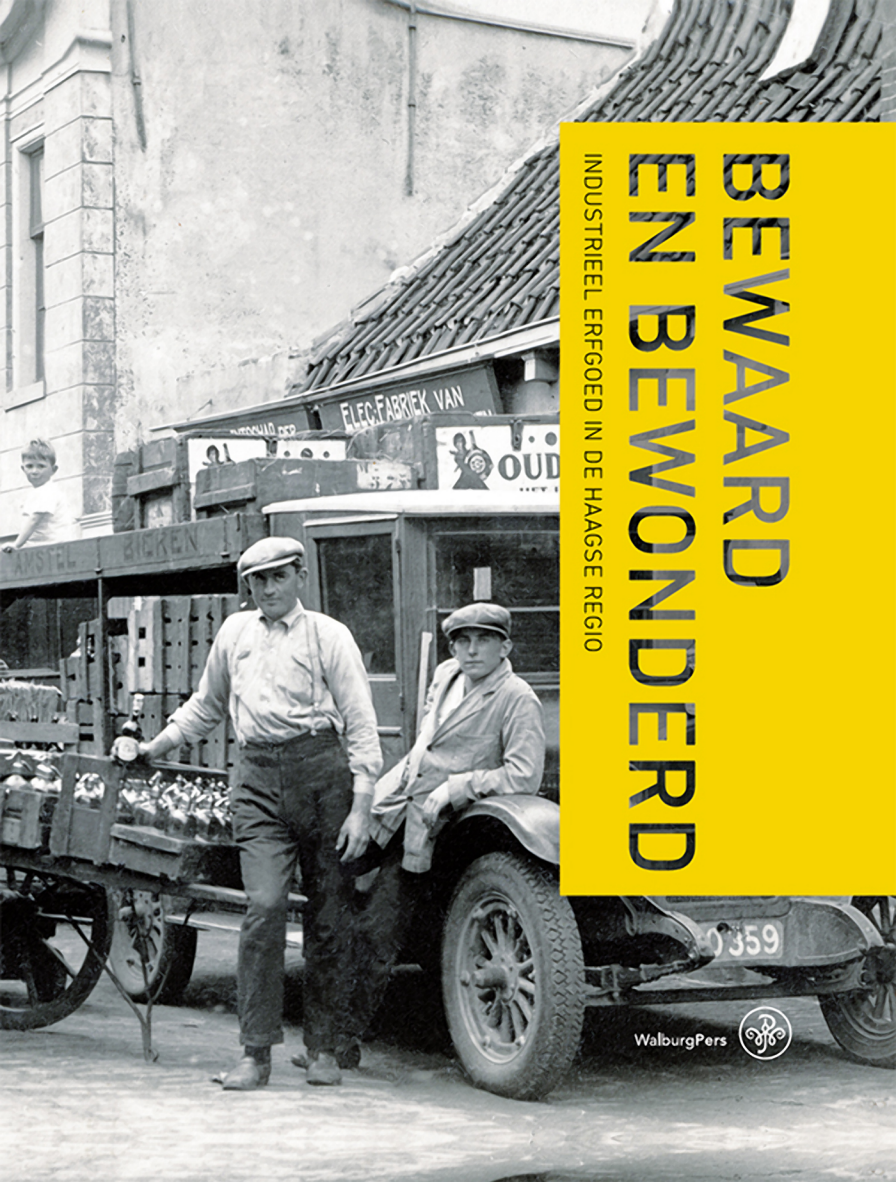

BEWAARD EN BEWONDERD

INDUSTRIEEL ERFGOED IN DE HAAGSE REGIO

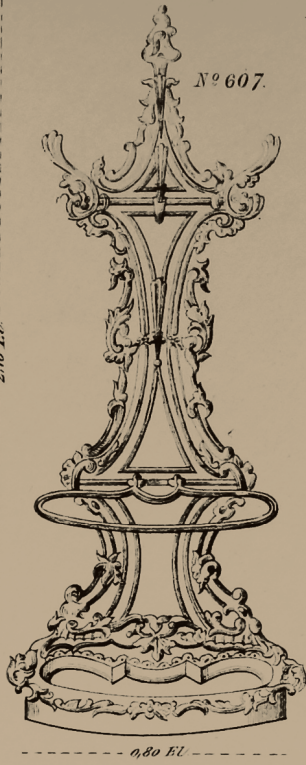
WalburgPers

BEWAARD EN BEWONDERD

INDUSTRIEEL ERFGOED IN DE HAAGSE REGIO

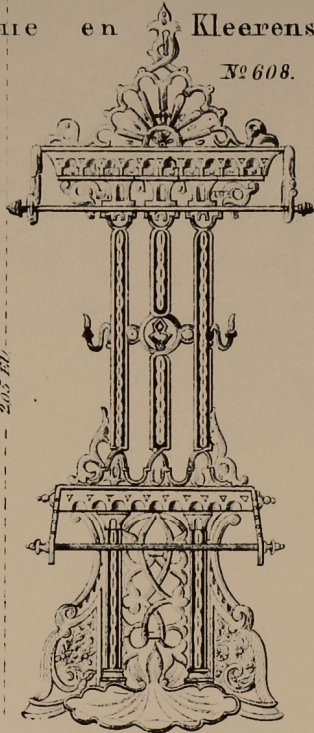
Parapluie en Kleerenstandaards.

N° 607.

2,15 EU.

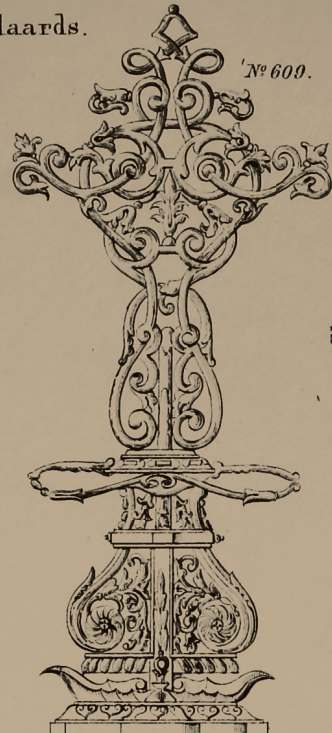
0,80 EU.

N° 608.

2,05 EU.

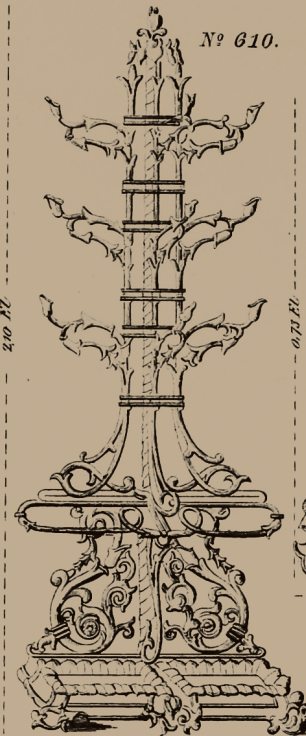
0,60 EU.

N° 609.

2,05 EU.

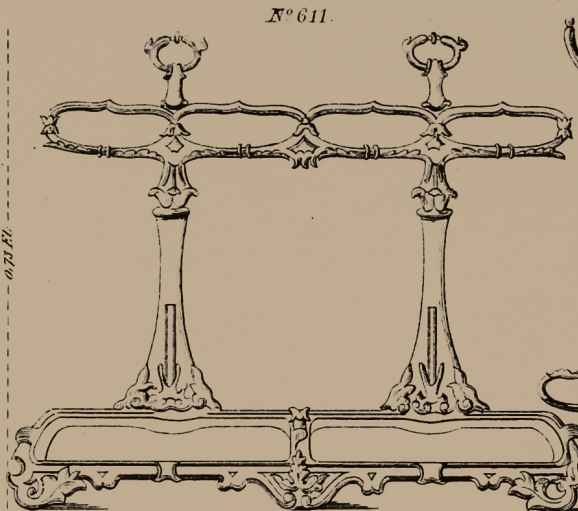
0,65 EU.

N° 610.

2,10 EU.

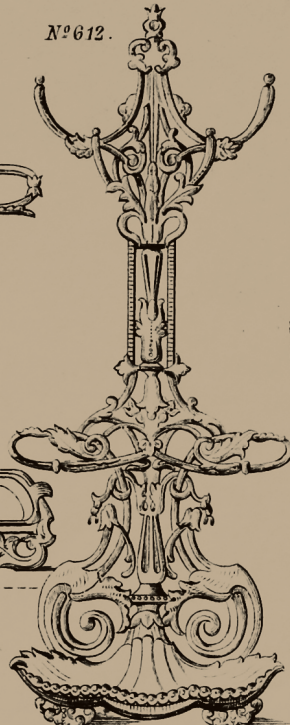
0,77 EU.

N° 611.

0,71 EU.

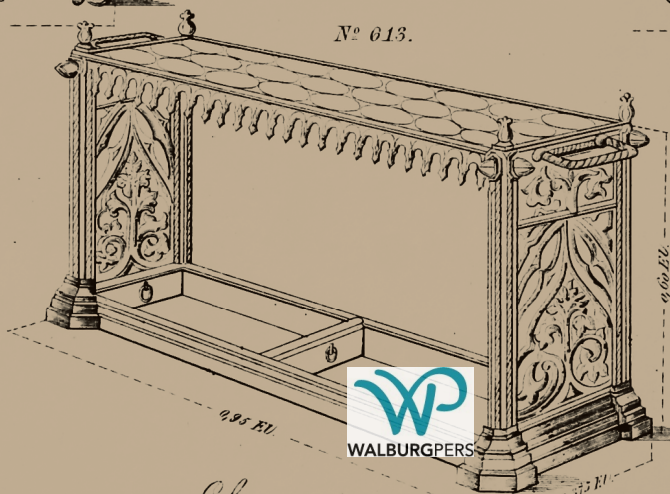
0,87 EU.

N° 612.

1,75 EU.

0,58 EU.

N° 613.

1,60 EU.

0,95 EU.

BEWAARD EN BEWONDERD

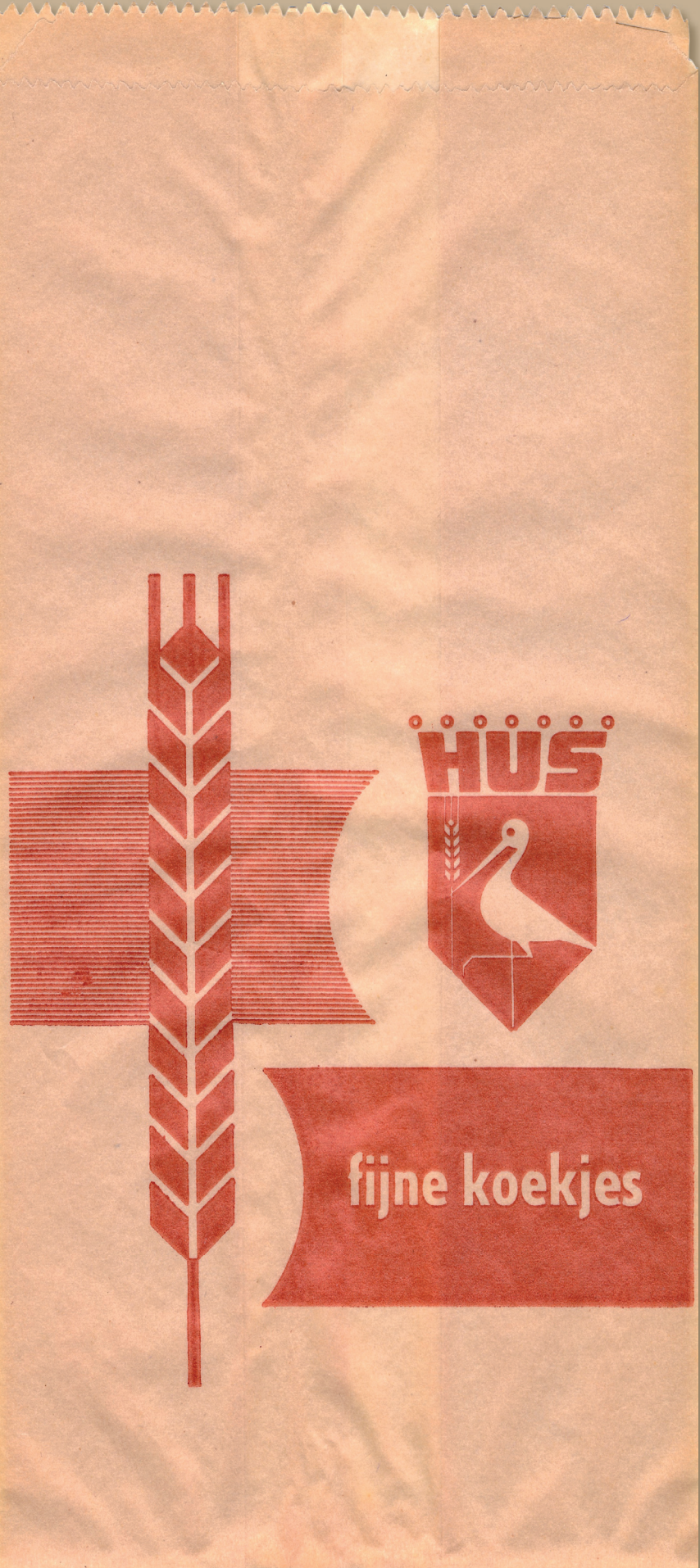
INDUSTRIEEL ERFGOED IN DE HAAGSE REGIO

Koos Havelaar

WalburgPers

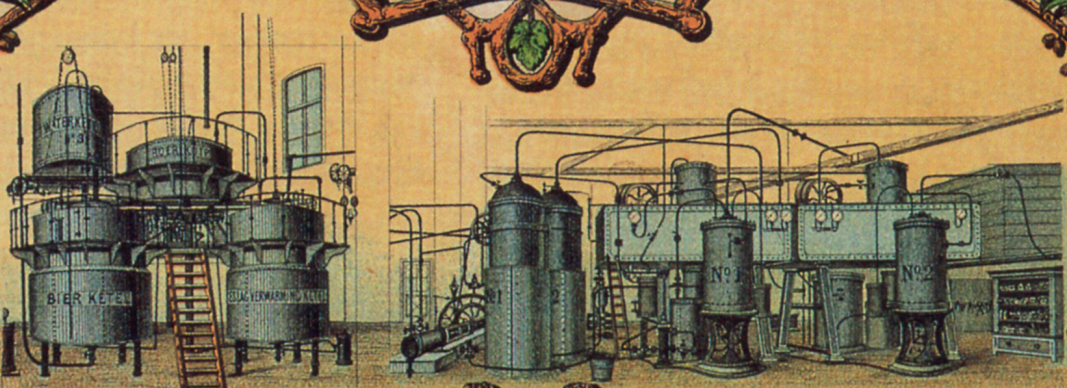
INHOUD

EEN CALEIDOSCOPISCHE REIS LANGS INDUSTRIEEL ERFGOED	7
DEN HAAG INDUSTRIESTAD	11
HET AMBACHTELIJKE DORP DIE HAGHE	11
PRE-INDUSTRIËLE BEDRIJVEN	13
OPKOMST VAN DE INDUSTRIE IN DE HAAGSE REGIO	15
INDUSTRIEGEBIEDEN	21
HET KLOPPEND HART VAN WERKPLAATS EN FABRIEK	31
VERDWENEN ERFGOED	35
DE SELECTIE	35
DE AMBACHTELIJKE WERKPLAATS EN HET PAKHUIS	39
DE FABRIEK	48
TECHNISCHE BOUWWERKEN	63
VAN HAAGSE HOPJES, AUTOMATISCHE SUIKERPOTTEN TOT RADIO'S	69
VOEDING	70
METAAL	78
ELEKTROTECHNIEK	91
IN FLESSEN, BLIKKEN EN DOZEN	97
GLAS	101
PAPIER EN KARTON	105
BLIK	110
KUNSTSTOF	113
ETIKETTEN	115
DE SCHREEUW OM AANDACHT	117
AFFICHES	120
MUURRECLAMES	126
TEGELS	133
EEN GROTE VARIATIE	136
Metaal	136
Emaillé platen	138
Glas	142
Hout	145
Steen	146
Terrazzo	148
BEDRIJFSTROTS EN DOELGERICHTE VRIJGEVIGHEID	151
BRIEFHOOFDEN	152
KUNSTWERKEN	156
WEGGEVERTJES	164
LITERATUUR EN BRONNEN	175
COLOFON	176

ZUIDHOLLANDSCHE

BIERBROUWERIJ

LOUIS KIRCHMANN

DEN W A A C

WALBURGERS

VOORWOORD

EEN CALEIDOSCOPISCHE REIS LANGS INDUSTRIEEL ERFGOED

Iedereen heeft wel een beeld van industrieel erfgoed, vaak blijft dat cirkelen rond gebouwen en bekende firmanamen. Maar er is meer dan die bekende beelden, industrieel erfgoed kent een zeer breed scala aan aandachtsvelden. In dit boek komen juist die wat verborgen en misschien wat minder bekende elementen aan bod. Zo is er aandacht voor het interieur van de fabriek, de werkplaats en de historische directiekamer. Ook wat achter de indrukwekkende gevels nog resteert aan beeld en verhaal verdient belangstelling. Daarmee wordt iets van de achtergrond en ontstaansgeschiedenis getoond en de sfeer waarin een product tot stand kwam.

Meestal is industrieel erfgoed dichtbij te vinden of beter misschien wás, want heel wat producten van historische fabrieken zijn in de loop van de tijd bij het vuilnis terecht gekomen. Toch waren daar ongetwijfeld voorwerpen bij die door hun speciale functie, hun vorm of juist door het innovatieve karakter ervan interessante onderdelen vormen van het industriële verleden. Producten zijn derhalve de spil waar het om draait in deze publicatie. Ze geven zicht op een ontwikkeling in een vaak langlopende periode waarin de functie met stappen is geëvalueerd van bijvoorbeeld handmatig vegen tot elektrisch stofzuigen. Daarbij gaat het dan niet alleen om de techniek van het zuigen, er moet ook een motor zijn en uiteraard elektriciteit beschikbaar zijn, ook een stofzak is belangrijk en ook het juiste materiaal en de goede vorm van het product. Dergelijke voorwerpen vertellen ook een sociaal verhaal over hoe er in een bepaalde periode geleefd werd en welke rol die nu vergeten gebruiksvoorwerpen hadden.

Een product komt niet direct tot ons, maar heeft vaak een verpakking. Ook dit vormt een aspect van de totstandkoming van het product. Een verpakking is een prachtig middel voor een producent om zijn waar aan te prijzen en is dus onderdeel van een strategie. Daarmee vertelt een blik of een doosje ook iets over de ontstaanstijd van het product; de wijze van het publiek benaderen en de manier waarop de producent zelf tegen zijn product aan keek.

Nog belangrijker dan de verpakking is de reclame voor het product. In de verkenningstocht langs het industrieel erfgoed concentreert dit boek zich op de buitenreclame, omdat die voor iedereen nog zichtbaar is in het straatbeeld. Deze reclame heeft een grote diversiteit in vorm en ook in materiaal. Dat kan een metalen letternaam aan de gevel zijn of een geschilderde naam op de etalageruit, maar ook een emaille plaat of een groot geschilderd muurvlak. De reclames, die achterbleven, vertellen iets van de lokale historie en geven identiteit aan de wijk.

Van geheel andere aard om de aandacht te trekken is de laatste categorie, die in dit boek aan bod komt. Het is lastig om hier een goed sluitende term voor te definiëren, omdat het zo'n breed terrein beslaat van allerhande vormen van reclame maken. Zo komen hier historische briefhoofden van firma's voorbij, maar ook tegeltableaus, glas-in-loodramen en jubileumgeschenken. Op wat kleiner formaat zijn het de zegeltjes, sluitzegels, suikerzakjes, speldjes, reclamepoppetjes, vooral bestemd voor het koperspubliek.

Affiche van de Zuid-Hollandsche Bierbrouwerij, opgericht door de uit Westfalen afkomstige Louis Kirchmann. De bovenkant toont een idyllisch plaatje van de eerste gebouwen van de brouwerij aan de Noordwal en onder de moderne apparatuur, die werd gebruikt en waarmee het bedrijf zijn moderniteit ten toon spreidde, circa 1890. De affiche werd gedrukt bij de Haagse drukkerij S. Lankhout.

Verzameling Gemeentearchief Rotterdam

Veel van deze voorwerpen hebben hun weg gevonden naar openbare en particuliere verzamelingen.

Daarmee komen we tot slot bij één van de belangrijkste uitgangspunten van dit overzicht: de voorwerpen moeten in het publieke domein te zien zijn. Dat kan op de locatie waar het object voor is gemaakt, maar ook in musea, archieven, bij de SHIE of bij verzamelaars.

In de 25 jaar van het bestaan van de Stichting Haags Industrieel Erfgoed (SHIE) hebben we veel van de hier tentoongespreide producten en reclamemiddelen voorbij zien komen op allerlei plaatsen. Een ware ontdekkingstocht, die ons steeds weer onverwachte resultaten opleverde en nieuwe inzichten. Verrassende voorwerpen en ook stimulerende verhalen uit het industriële verleden van zij, die erbij waren. Dat samen bracht de SHIE ook tot die 25 jaar!

Een vogelvlucht perspectief van het Spuikwartier met, hoog uitstekend boven de kleinschalige bebouwing, links de Grote Kerk, midden de Nieuwe Kerk en rechts de Ridderzaal. Langs de Trekvlies en het Spui is het dorp Die Haghe inmiddels uitgegroeid tot een nijver centrum. Het gebied buiten de stadsgracht is nog landelijk. Ingekleurd prent uit 1762 van I. Besoet.

Verzameling Haags Gemeentearchief

Niet alleen het ontdekken behoort tot onze passie maar ook de drang om het verhaal door te geven en het industrieel verleden onder de aandacht te brengen van een breed publiek. We doen dit onder meer door middel van de *Haagvaarder*, het SHIE kwartaalbulletin, door het samenstellen van routes, uitgebreidere publicaties en recenter het maken van apps en tot slot via de website www.shie.nl en facebook. Dit alles ook met het oog om de betekenis van dit specifieke erfgoed over te brengen en iedereen van het belang te doordringen om hier zorgvuldig mee om te gaan. Want ook voor industrieel erfgoed

geldt dat willen we iets over het heden begrijpen en over de toekomst durven zeggen, we wel kennis nodig hebben van het verleden.

Dit jubileumboek, dat verschijnt ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de SHIE, kon niet tot stand komen zonder de medewerking van een grote schare mensen die ik namens de SHIE hartelijk wil bedanken voor hun medewerking. In de eerste plaats is dat Charles Boissevain, zonder wiens idee dit boek niet tot stand zou zijn gekomen en daarmee ook dank aan Uitgeversmaatschappij Walburg Pers. Ook dank aan de eigenaren van de locaties, die door Gert van Santen zijn gefotografeerd en u bij de interieurs zult tegenkomen. Ook zijn er objecten beschikbaar gesteld of foto's ervan, zodat ook de andere thema's in het boek kleur konden krijgen. Dank gaat hiervoor uit naar historische musea in Den Haag en de regio, het Haags Gemeentearchief en Jan van der Ploeg.

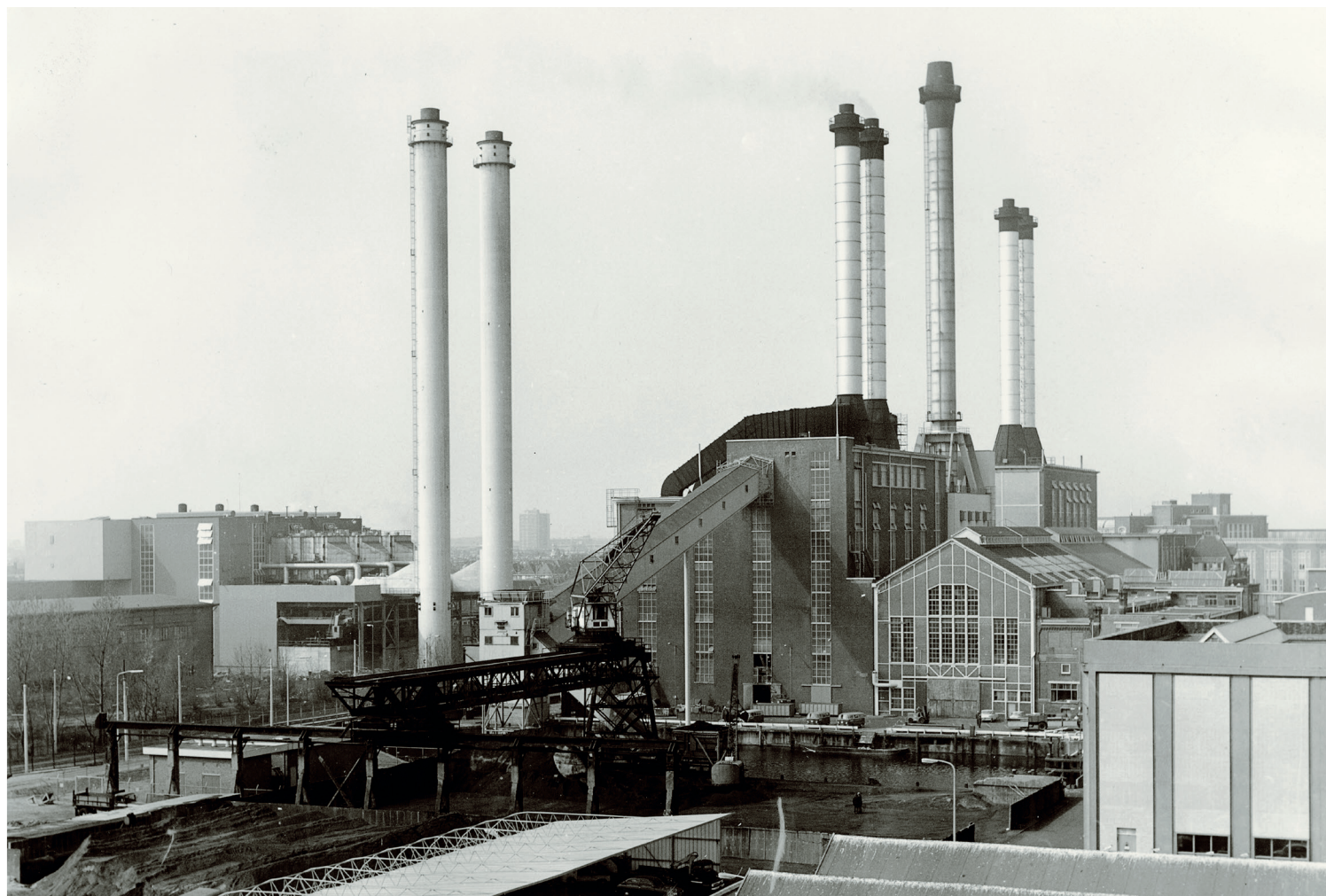
Natuurlijk ook lof voor het werk van Vivienne van Leeuwen en Rick Bekker van Eindeloos ontwerpen, die van deze publicatie weer iets bijzonders hebben gemaakt. Gelukkig waren er ook onze sponsors, waarvan de meeste de SHIE al jaren steunen, veel dank hiervoor!

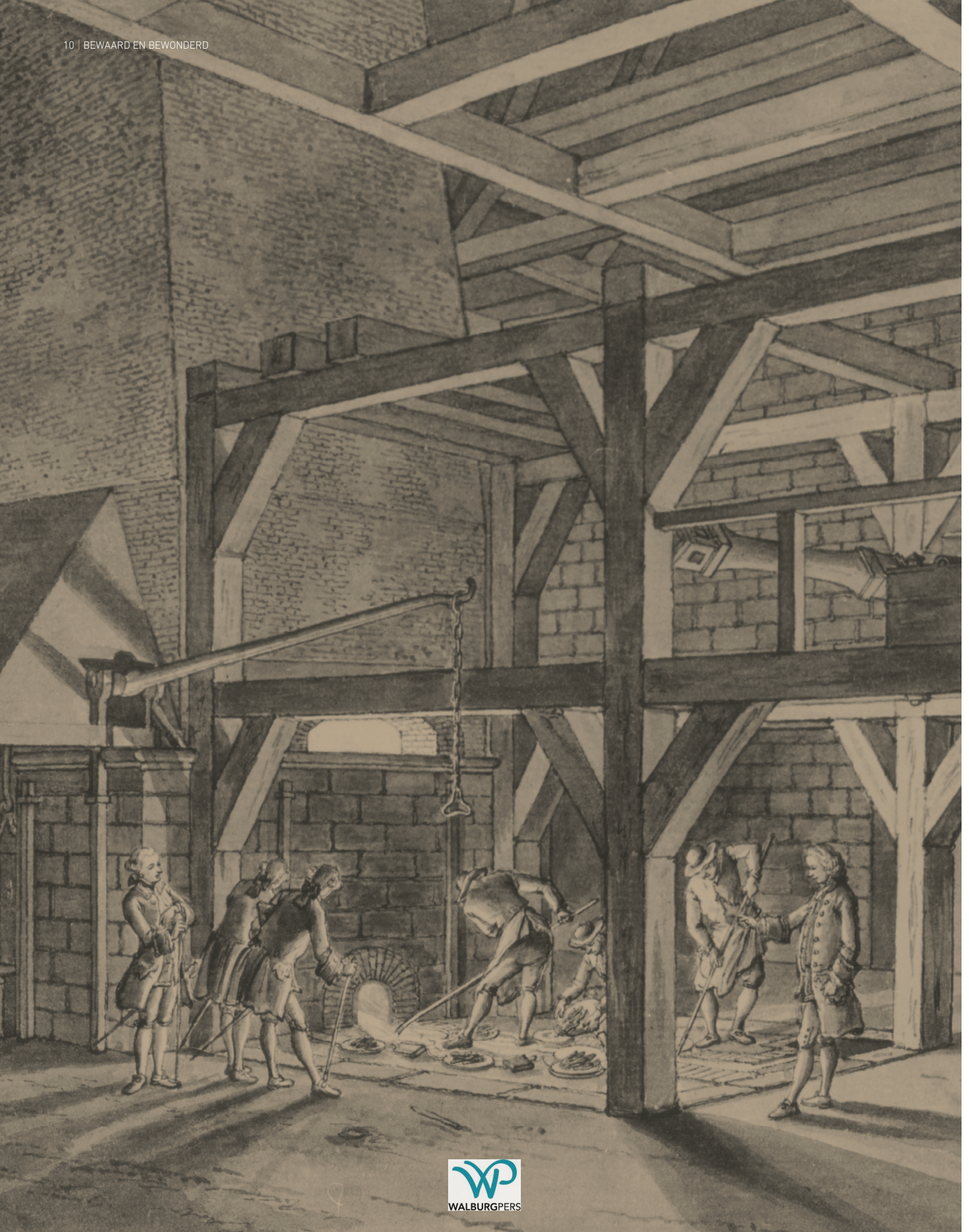
Besluit ik met u veel lees- en kijkplezier toe te wensen in deze reis door het beeldend industrieel verleden.

Koos Havelaar, voorzitter SHIE

De Electriciteitsfabriek (rechts) en de Vuilverbranding (links) op het Gemeentelijk Industrieterein aan het afvoerkanaal, 1969. Het is één van de weinige locaties waar nu nog grootschalige industriële activiteiten in Den Haag plaatsvinden.

Verzameling Haags Gemeentearchief

DEN HAAG

INDUSTRIESTAD

HET AMBACHTELIJKE DORP DIE HAGHE

In de vroege Middeleeuwen kende het dorp Die Haghe zijn eigen verzorgende nijverheid van schoenmaker tot bakker en van hoefsmid tot slager. De eerste grootschalige nijverheid speelde zich af in de lakenindustrie. Deze lakennijverheid concentreerde zich aan de zuidzijde van het dorp in de omgeving van het Spui en kwam tot ontwikkeling in de tweede helft van de veertiende eeuw en zou zich tot het begin van de zestiende eeuw weten te handhaven. Van belang was ook de ontwikkeling in de veertiende en vijftiende eeuw van het Spui en de grachten in de omgeving tot haven.

Samen met het Spui was de Wagenstraat een belangrijke uitvalsweg naar het achterland, waarlangs grondstoffen werden aangevoerd en producten afgevoerd. Rond de Grote Kerk concentreerden zich de eerste markten.

Onder invloed van de definitieve vestiging van Hof en Staten in Den Haag, aan het eind van de zestiende eeuw, groeide de bevolking sterk. Rond 1600 waren er 10.000 inwoners en in de zeventiende eeuw zette dit door met in 1650 al 18.000 inwoners en in 1730 bedroeg dit aantal 33.000. De samenstelling van de bevolking van Den Haag bracht ook een specifieke luxueuzere nijverheid met zich mee, zoals zilver- en goudsmeden, kristalblazers, passementmakers en rijtuigbouwers. Een kenmerk van de Haagse economie, die deze altijd heeft weten te behouden, ook in het industriële tijdperk. Het dorp kreeg door de georganiseerde en gedifferentieerde gemeenschap met een aparte wijk voor de nijverheid, een eigen haven, markten en instellingen voor sociale zorg in deze periode het karakter van een stad. Specifieke buurten, zoals het Spuikwartier en de Grote Markt en Prinsegracht ontwikkelden zich sterk. De Haagse chroniqueur Jacob van der Does schreef in zijn *'s-Graven-Hage. Met de voornaemste plaetsen en vermaecklijkheden* in 1668 over beide locaties:

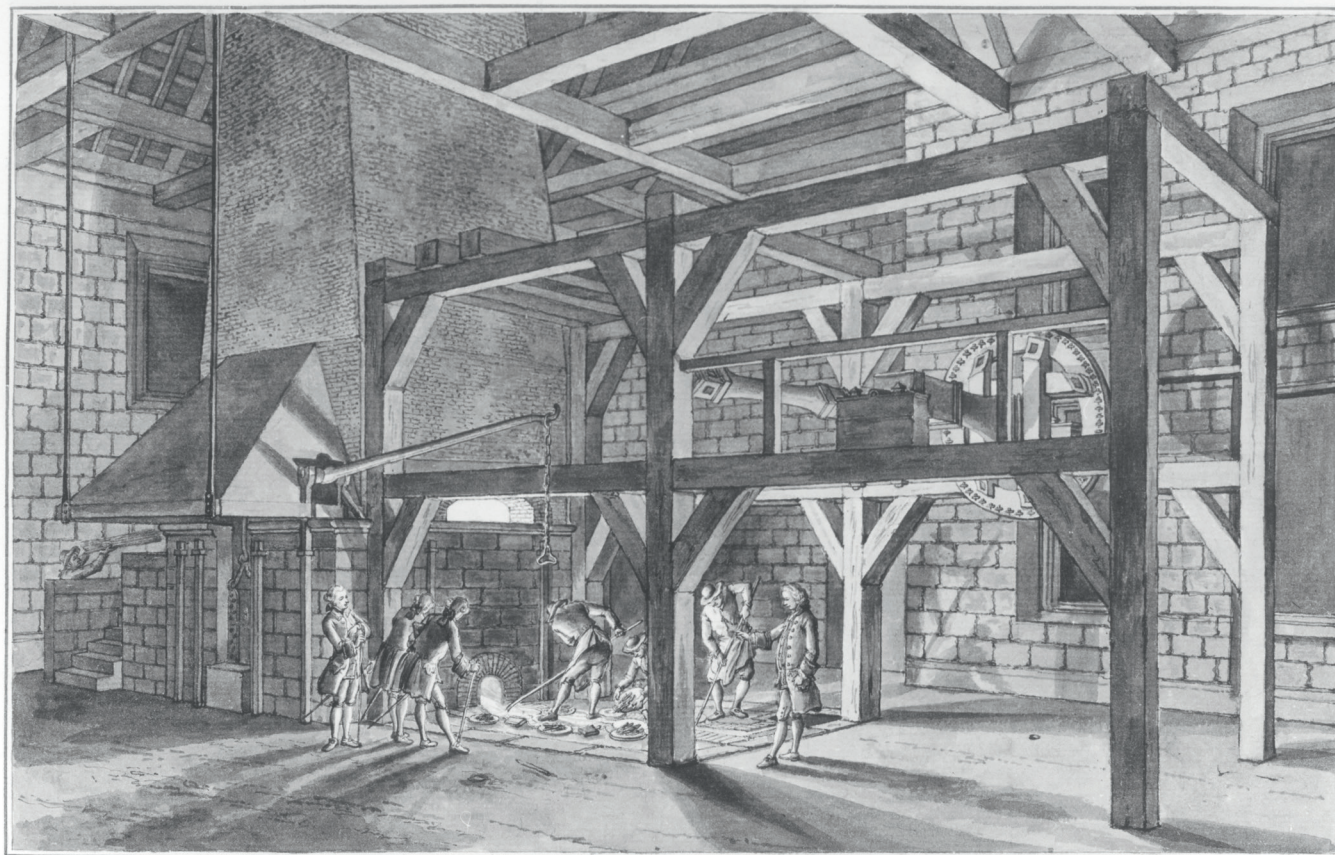
De oude haven van Den Haag gezien vanaf de Wagenbrug met links de Bierkade en rechts het Groenewegje. Op de Bierkade staat de houten stadskraan, waar onder meer biervaten mee werden overgeladen. Schilderij van Jan ten Compe, rond 1750. Verzameling Haags Historisch Museum

Spui:

“Laet ons van dese gracht naer d’oude Veerkaey wand’len,
En sien wat daer voor ons sal vallen te verhand’len:
Want hier is meer gewoel van volck, en meer gedruys
Van schepen, want elck huys is schier een schippershuys”

PARTIE I TITRE II PLANCHE LXXX.

Prinsegracht – Grote Markt

“Hier is het levendigh, hier krielen duysent luyden,
Wanneer het marctdag is; Want langs dat water heen,
Hebt ghy zes marcten van verscheyde soort bij een.”

PRE-INDUSTRIËLE BEDRIJVEN

Behalve kleinschalige nijverheid en handel ontstonden er ook bedrijven op grotere schaal waar gemechaniseerde arbeid een onderdeel van het productieproces uitmaakte. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de geschutgieterij, die in 1589 door de Staten van Holland werd opgericht. De noodzaak hiertoe kwam voort uit de behoefte aan goedkopere wapens. In deze oorlogstijd moest wapentuig tegen hoge prijzen uit het buitenland geïmporteerd worden. De productie van het zware geschut vereiste hijswerktuigen en grootschalige ovens en gietkuilen. Aanvankelijk startte deze productie in het leegstaande koor van de Kloosterkerk, maar in 1665 ontwierp de architect Pieter Post een eigen gebouw aan de Nieuwe Uitleg. Dit kan zonder meer gezien worden als de eerste grootschalige fabriek van Den Haag.

In de eerste helft van de achttiende eeuw leidde de geschutgieterij een zieltoegend bestaan. Met het aantrekken in 1773 van de hugenoot Jean Maritz uit Spanje, een telg uit de bekendste Europese familie van geschutgieters, ontstond opnieuw een florerend bedrijf. In de negentiende eeuw zou een Maritz de basis leggen voor de grootschalige metaalindustrie in de stad en daarmee aan het begin staan van de industrialisatie in de stad.

Het gieten van gesmolten brons in het gietmodel van een kanon. De tekening is toegeschreven aan P.C. la Fargue, die samen met andere kunstenaars ontwerptekeningen maakte voor het traktaat *Traité d'Atillerie* van D.E. Husly, een legerofficier die in 1773 gedetacheerd werd bij de Geschutgieterij. In het traktaat wordt de fabricage van kanonnen uiteen gezet. Vermoedelijk heeft de Haagse geschutgieterij hierbij als voorbeeld gediend.

Verzameling Nationaal Militair Museum